

СЕКЦІЯ 5

ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

ПСИХОЛОГІЧНА ПРОСВІТА ПРЕДСТАВНИКІВ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ УНІВЕРСИТЕТУ СВЯТОГО ВОЛОДИМИРА ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТОЛІТТЯ

PSYCHOLOGICAL EDUCATION OF REPRESENTATIVES OF PSYCHOLOGICAL THOUGHT OF THE UNIVERSITY OF ST. VOLODYMYR OF THE FIRST HALF OF THE XIX CENTURY

У статті подано теоретичний аналіз питань розвитку вітчизняної психології – представників професорсько-викладацького складу Харківського університету, Київської духовної академії, Університету святого Володимира міста Києва. Представлені праці наукової спадщини філософа Харківського університету Йогана Балтиста Шада (1758–1834), магістра філософії, викладача Слобідсько-української гімназії Петра Михайловича Любовського (роки життя невідомі), викладача Рішельєвського ліцею міста Одеси Йосипа Григоровича Міхневича (1809–1884). Проаналізовано джерела визначеного періоду, зокрема наукові праці викладачів Університету святого Володимира міста Києва: Івана Михайловича Сковорцова (1795–1863), Ореста Марковича Новицького (1806–1884), Василя Миколайовича Карпова (1798–1867), Петра Семеновича Авсенєва (1810–1852), Сильвестра Сильвестровича Гогоцького (1813–1889), у яких викладено їхні психологічні ідеї. Визначено, що психологічні ідеї представників наукової думки, які працювали в закладах вищої освіти того часу, ґрунтувалися на науковому аналізі європейських філософських і психологічних ідей і мали вплив особистісного світогляду науковців. Психологічні ідеї філософів першої половини XIX століття вплинули на розвиток психологічної культури того часу. Подано визначення психології філософами першої половини XIX століття, її структурних складників, їхній аналіз і методи дослідження. Визначена просвітницька діяльність указаних науковців з метою популяризації психологічних знань. Зміст просвітницької діяльності – у поширенні психологічних знань, проведенні лекцій у закладах вищої освіти в університетах і в інших закладах, виданні підручників з психології, статтях у періодичних виданнях, публічних промовах з психологічним змістом.

Ключові слова: психологія, розвиток вітчизняної психології, університетська психологія, наукові школи, психологічна просвіта.

The article presents a theoretical analysis of the issues of development of domestic psychology – representatives of the teaching staff of Kharkiv University, Kyiv Theological Academy, University of St. Volodymyr of Kyiv. The works of the scientific heritage of the philosopher of Kharkiv University Johann Baptist Schad (1758–1834), Master of Philosophy, teacher of the Slobidsk-Ukrainian Gymnasium Petro Mykhailovych Lyubovsky (years of life unknown), teacher of the Richelieu Lyceum of the city of Odessa Yosyp Hryhorovych Mikhnevich (1809–1884) are presented. An analysis of sources of the specified period is presented, in particular, the scientific works of Ivan Mikhailovich Skvortsov (1795–1863), Orest Markovich Novytsky (1806–1884), Vasyl Nikolaevich Karpov (1798–1867), Pyotr Semenovych Avsenyev (1810–1852), Sylvester Sylvestrovich Gogotsky (1813–1889), which set out their psychological ideas. It has been determined that the psychological ideas of representatives of scientific thought who worked in higher education institutions of that time were based on the scientific analysis of European philosophical and psychological ideas and were influenced by the personal worldview of scientists. The psychological ideas of philosophers of the first half of the 19th century influenced the development of psychological culture of that time. The definition of psychology by philosophers of the first half of the 19th century, its structural components, their analysis and research methods are presented. The article identifies the educational activities of these scientists with the aim of popularizing psychological knowledge. The content of educational activities is in the dissemination of psychological knowledge, conducting lectures in higher education institutions – at universities and other institutions, publishing psychology textbooks, articles in periodicals, and public speeches with psychological content.

Key words: psychology, development of domestic psychology, university psychology, scientific schools, psychological education.

УДК 159.98-047.22:[159.964.32:378.4]
(477)«181»
DOI <https://doi.org/10.32782/hbts.75.1.15>
Стаття поширюється на умовах
ліцензії CC BY 4.0

Пухно С.В.

к.психол.н., доцент кафедри психології
Навчально-науковий інститут педагогіки
і психології
Сумський державний педагогічний
університет імені А.С.Макаренка

Розвиток вітчизняної психології XIX ст. містить актуальні питання для сьогодення, зокрема як розвиток і формування психологічних ідей, так і діяльність науковців – викладачів закладів вищої освіти України I половини XIX ст., яка все ще потребує аналізу істориків вітчизняної психології. У колі дослідження – маловідомі широкому загалу друковані

праці з психології, рукописи психологічного змісту. Особливої уваги потребує діяльність представників вітчизняної університетської психології з метою поширення психологічних знань – складника психологічної культури тогочасного суспільства.

Праці представників Університету імені святого Володимира м. Києва першої половини XIX ст.

(публікації з психологічним змістом або за психологічною тематикою, підручники, офіційні промови, словники тощо): Івана Михайловича Скворцова, Ореста Марковича Новицького, Василя Миколайовича Карпова, Петра Семеновича Авсенєва, Сильвестра Сильвестровича Гогоцького – є складником розвитку психологічних знань. Теоретичні психологічні авторські побудови, представлені в невиданих статтях, рукописах лекцій для навчальних закладів, залишаються цікавим матеріалом для дослідників.

У дослідницьких працях з історії вітчизняної психології XVIII–XIX століть тривалий час аналізувалися праці окремих представників української наукової думки. Дослідженню розвитку вітчизняної психології XVII–XIX століть присвятили роботи В.А. Роменець, О.Ф. Бондаренко, Л.А. Войтків, В.С. Горський, Ю.Ю. Завгородній, О.Ф. Іванова, Ю.В. Кравченко, В.Т. Куєвда, В.М. Летцев, І.П. Маноха, О.А. Мельник, Н.Г. Мозгова, П.М. Пелех, Ю.Т. Рождественський, Я.М. Стратій, М.Л. Ткачук, А.Г. Тихолаз та ін.

Згідно з ґрунтовними дослідженнями й систематизацією психологічних знань дослідника історії психології П.М. Пелеха (1955), вагомими є праці з викладом психологічних ідей викладачів таких вітчизняних освітніх центрів XVIII–XIX ст., як Києво-Могилянська академія, Львівський університет (Studium Ruthenum), Київська духовна академія, Імператорський університет міста Харкова, Університет імені Святого Володимира міста Києва. Серед досліджень науковця – аналіз психологічних ідей XIX ст. представників закладів освіти на українських землях – професора філософії Петра Дмитровича Лодія (роки життя – 1764–1829), який працював у Львівському університеті; Петра Михайловича Любовського (роки життя якого невідомі), магістра філософії Імператорського харківського університету, викладача Слобідсько-української гімназії першої половини XIX ст. Філософсько-психологічні ідеї представників професорської корпорації Імператорського університету імені В.Н. Каразіна міста Харкова – Йогана Баптиста Шада (роки життя – 1758–1834), Андрія Івановича Дудровича (роки життя – 1782–1830), Федора Федоровича Чанова (роки життя – 1783–1862), М.М. Протопопова (роки життя – 1794–1875), представлені в дослідженнях О.Ф. Іванової (1995). Значний доробок досліджень наукової спадщини представників професорсько-філософського конгломерату закладів вищої освіти вказаного періоду проаналізовано в авторських публікаціях, у працях М.Л. Ткачук, Ю.Т. Рождественського, О.А. Мельник, а саме: Київської духовної академії, Університету імені Святого Володимира – Івана Михайловича Скворцова (роки життя – 1795–1863), Василя Миколайовича Карпова (роки життя – 1798–1867), Ореста Марковича Новицького (роки життя – 1806–1884), Петра Семеновича Авсенєва (роки життя – 1810–1852), Сильвестра Сильвестровича

Гогоцького (роки життя – 1813–1889), Памфіла Даниловича Юркевича (роки життя – 1826–1874).

Мета статті полягає в аналізі психологічної проєкції представників психологічної думки Університету Святого Володимира м. Києва I половини XIX століття.

Університетська вітчизняна психологія I половини XIX ст., згідно з дослідженням Ю.Т. Рождественського, як психологія університетського освітнього зразка ґрунтується на науковому аналізі європейських філософських і психологічних ідей, проте має вплив особистісного світогляду науковців вказаного періоду, що позначилося на розвитку психологічної культури того часу [7]. Психологічний складник культури країни певного історичного періоду завжди містить національний характер, особливості релігійного світогляду того часу. Відповідно до принципу детермінізму, у дослідженнях історичних процесів розвитку психологічних ідей передбачається аналіз системи передумов їх виникнення, що завжди зумовлено й позначається на особливостях культурного середовища.

Психологічні ідеї I половини XIX ст. ґрунтуються на основних тенденціях, аналізі проблемних питань, тематичних напрямів попереднього наукового історичного періоду, що специфічно транслюють здобутки філософії, релігії, загалом культури, представлені в змісті психологічних ідей філософів Київської академічної школи – Івана Михайловича Скворцова, Ореста Марковича Новицького, Василя Миколайовича Карпова, Петра Семеновича Авсенєва, Сильвестра Сильвестровича Гогоцького.

Зміст просвітницької діяльності вказаних діячів – у поширенні психологічних знань: проведенні лекцій у стінах університету й поза ним, виданні підручників з психології, статтях у періодичних виданнях, публічних промовах з психологічним змістом.

Історія розвитку вітчизняної психологічної думки II половини XVIII – I половини XIX ст. пов'язана з діяльністю й заснуванням закладів вищої освіти, де викладався курс філософії, що містив питання психології, а також складником системи освіти був і курс досвідної психології. Зокрема, у Харківському університеті, що заснований у 1805 р., запрошений німецький професор Йоган Баптист Шад (роки життя – 1758–1834) викладав курси філософії, логіки, латинської й німецької мови, психології, естетики. Серед праць філософа цього періоду – «Природне право» (1814 р.), «Чиста та прикладна логіка» (1812 р.). Згідно зі свідченнями істориків, професор Людвіг Генріх Конрад фон Якоб (роки життя – 1759–1827), який працював у Харківському університеті, є автором підручника для гімназій «Курс філософії для гімназій Російської імперії» (протягом 1809–1814 р.), відповідно до даних І.І. Смагіна, третя частина підручника містила курс психології [6, с. 86]. Учень Й.Б. Шада – ад'юнкт Йосиф Матвійович Ланге, також читав курс психології, а з 1812 р. курс пси-

хології в Харківському університеті викладав Андрій Іванович Дудрович, надалі – наступники – Ф.Ф. Чанов (роки життя – 1783–1862), М.М. Протопопов (роки життя – 1794–1857). Указані діячі окремих друкованих праць з психології не залишили. Психологічні ідеї ці професори поширювали в публікаціях у періодичних виданнях і публічних промовах у стінах різних закладів освіти. Серед надрукованого – промова Ф.Ф. Чанова «Про основні форми, що відображають явища морального життя...», проголошена в 1830 р. в Харківському університеті. Названі викладачі університету читали лекції з психології, здобувачі наукових ступенів складали екзамени з філософських дисциплін [9, с. 29].

Особливу увагу дослідники історії вітчизняної психології приділяють друкованим працям Петра Михайловича Любоцького, роки життя якого сьогодні невідомі, магістра, учителя Слобідсько-української гімназії. Це – «Коротке керівництво з досвідного душеслов'я» (1815 р.), а також «Досвід логіки» (1818 р.). Крім того, опублікована промова П.М. Любоцького «Про переваги людини, що походять від дарування слова» 1812 р. Автор психологію визначає як досвідну науку, подає розгорнуту будову організму людини, надає фізіологічні пояснення щодо психічної діяльності.

Закладом вищої освіти XVIII ст., до навчального курсу якого входила психологія, була Києво-Могилянська академія. Курс філософських дисциплін у стінах реформованої Київської духовної академії з 1819 по 1823 рр. (у тому числі курс психології) викладався Іваном Михайловичем Сковорцовим, вихованцем Нижегородської духовної семінарії, Санкт-Петербурзької духовної академії, професором Київської духовної академії [5, с. 200–201]. У 1831 році І.М. Сковорцову присуджена ступінь доктора богослов'я, він працює на кафедрі богослов'я в університеті до 1850 р. Після закриття кафедр філософії, у 1850–1859 рр. викладає в університеті логіку та психологію [5, с. 201]. Під час викладання І.М. Сковорцова програма освіти з філософії в університеті містила курси психології, логіки, метафізики, моральної філософії й історії філософії. І.М. Сковорцов викладав студентам філософські системи Бекона, Декарта, Лейбніца, Канта, Шелінга, за свідченням слухачів курсу, був прихильником останніх [5, с. 202].

Друкована психологічна спадщина філософа відсутня, проте, конспекти лекцій з психології, згідно зі свідченнями сучасників, залишені у вигляді рукопису. Психологія, за І.М. Сковорцовим, – наука про душу, засіб пізнання – досвідний та умоглядний. За допомогою першого душа розглядається в її проявах, другий дає можливість дослідження її законів. Джерела пізнання – само спостереження і спостереження (здійснення якого вважається правильним у різний час і в різних місцях, що потребує від дослідника розумової зрілості, тілесної витримки й емоційної рівноваги). Найбільше значення, на думку І.М. Сковорцова,

психології, крім філософії, виділено такій науці, як логіка, що пов'язано з вивченням законів мислення, керуванням пізнавальними здібностями, що ґрунтується на знаннях їх внутрішньої природи. І.М. Сковорцов підкреслює необхідність оволодіння людиною психологічними знаннями з практичною метою, що пов'язується з самовдосконаленням і розумінням інших людей. Психологія, за І.М. Сковорцовим, повинна забезпечити людині пізнання себе, без цього людина залишиться сама для себе загадкою, оскільки в людині найзмістовнішим і найгармонійнішим чином утілено ідею всього світу, сили та стихії природи, що пов'язані в єдине ціле. Людина – малий світ, у якому найлегше вивчати світ великий і Бога, що благоволив прикрасити своїм образом людину [5, с. 202]. Психологія є необхідною для педагогіки, тому що мета виховання – розвиток природних здібностей, про які потрібно мати знання. Наука має зв'язок з мистецтвом, оскільки дає можливість опису характерів осіб, що зображують гру пристрастей [5, с. 202].

Психологічні здобутки вітчизняного філософа XIX ст., вихованця тієї ж Київської духовної академії, Василя Миколайовича Карпова, який був учнем І.М. Сковорцова, сьогодні все ще потребують продовження досліджень. В.М. Карпов – автор творів з історії філософії, логіки, психології. Друковані роботи з психології належать до періоду перебування Василя Миколайовича в статусі професора філософії в Петербурзькій духовній академії, зокрема психологічні ідеї філософа відображені в статтях «Вступна лекція у психологію», «Про самопізнання», оприлюднені в 1860 р.

У праці «Введення в психологію» В.М. Карпов запропонував філософську систему, особливістю якої є поділ автором знання й буття, реального й ідеального в їх нероздільному існуванні, відповідно, головний критерій в оцінюванні будь-якого предмета є критерій значимості, який виражається в тому, що призводить цей предмет до здійснення призначення людини як і якою мірою. Так само визначається й значимість психології. За В.М. Карповим, призначення людини є подвійним: перше – досягнення особистісної досконалості, друге – поставити себе в краще відношення до того, чим обумовлюється життя. Згідно з ідеями філософа, головний об'єкт психології – людина. Завдання психології, на думку В.М. Карпова, полягає в допомозі людині, яка прагне головного призначення, що полягає в досягненні досконалості на основі самопізнання. Визначене дає психології можливість практичного спрямування: самовдосконалення розглядається філософом метою життя людини. Людина є і предметом вивчення, і самим дослідником. Основне завдання психології полягає в поясненні природи людини, призначення людського життя, вивченні законів її діяльності [4, с. 24–25].

З 1834 р. в академії працював випускник Волинської духовної семінарії Йосип Григорович Міхневич (роки життя – 1809–1884), психологічні

надбання якого належать до періоду діяльності в Рішельєвському ліцеї (місто Одеса). Орест Маркович Новицький, за свідченням сучасників, – професор філософії Університету святого Володимира, теж є випускником Волинської духовної семінарії. О.М. Новицький перебував на посаді професора закладу вищої освіти з 1837 по 1850 рр., був викладачем історії філософії, філософії, психології, логіки, етики, метафізики. Саме О.М. Новицькому належить авторство «Керівництва з досвідної психології», що є першим університетським підручником з психології, виданим у 1840 р. У підручнику представлено систему психологічного знання, що викладали студентам університету. О.М. Новицький – перший вітчизняний професор університетського рівня, який розробив систему викладання курсу психології для закладу вищої освіти європейського зразка й реалізував у викладацькій діяльності. У 1844 році за рахунок університету видано «Коротке керівництво до логіки з попереднім нарисом психології». «Керівництво...» введено як підручник у гімназіях Київського навчального округу й мало декілька перевидань.

Система психології О.М. Новицького, що представлена в «Керівництві з досвідної психології», презентується у вигляді двох частин: «Загальна психологія» (містить обґрунтування «...різниці між буттям тіла та духовним, огляд різних проявів людської природи, взаємозв'язок душі і тіла, основні властивості і здібності душі»); «Спеціальна психологія», у якій аналізуються пізнавальні здібності (відчуття, пам'ять, уява або фантазія, мислення, здібності, що формують самосвідомість); чуттєві здібності – почуття, сприймання, темперамент; бажані здібності – воля, характер. Вищою здібністю душі О.М. Новицький вважає розум, діяльність якого представлена трьома головними ідеями – істини, добра і краси. Ідея істини в предметному світі являється у вигляді філософських систем, ідея прекрасного переходить в ідеали, проявляється в мистецтві, розвивається в суспільних законах, переходить у мораль і звичаї. Відповідно, ідеї рухають усе людське життя [3, с. 41]. О.М. Новицький пов'язує психологію з фізіологією й антропологією, логікою, естетикою, етикою. Філософ визначає психологію наукою досвідною з пріоритетом методу спостереження.

В І.Г. Міхневича, який викладав у Рішельєвському ліцеї курс психології, відсутні видані психологічні праці. Певні питання психології презентовані в опублікованому в 1847 р. підручнику «Досвід поступового розвитку головних дій мислення, як керівництва для початкового викладання логіки» й у 1874 р. – «Керівництво до початкового вивчення логіки». Основні психологічні ідеї, викладені в цій праці: світ філософ розглядає матеріальним, що існує поза свідомістю людини й незалежно від неї. Людина наділена душею, що живить тіло й має певні здібності, головною серед яких є мислення, що становить предмет логіки. Згідно зі свідчен-

нями сучасників, ідеї І.Г. Міхневича є близькими ідеям тогочасних університетських філософів – В.М. Карпова, П.С. Авсенєва, О.М. Новицького.

Петро Семенович Авсенєв (роки життя – 1810–1852), професор Київської духовної академії, ад'юнкт кафедри філософії Університету святого Володимира [8, с. 12]. Серед рукописів філософа – «Психологія, лекції П.С. Авсенєва, професора Київської академії, читані XI курсу (Київської академії) I пол. XIX ст. в 3-х частинах»; «Записки з психології архімандрита Феофана Авсенєва». Серед опублікованих друкованих праць – статті «З записок по психології» (опублікована у 1869 р.), «Зі спостережень над помираючим» (опублікована в 1852 р.), «Про симпатію» (опублікована в 1840 р.). Видання лекційних записів з психології філософа видані в «Збірці з лекцій колишніх професорів Київської духовної академії» за 1869 р. Психологія розглядається філософом як наука, у якій досліджується природа душі, необхідність дослідження якої пов'язується з потребою розуміння людиною власних душевних станів і проявів. З психологією дослідник, як і О.М. Новицький, пов'язує логіку, етику й естетику. У питанні щодо методів психології П.С. Авсенєв виділяє розумовий аналіз здобутків спостереження. Предмет вивчення – людина, яка поєднує тілесне, душевне й духовне буття.

Сильвестр Сильвестрович Гогоцький – доктор філософії та давньої філології, професор кафедри філософії Університету святого Володимира. С.С. Гогоцький є автором багатотомного енциклопедичного видання «Філософський лексикон» [1, с. 53]. Психологічні праці філософа, що сприяли розвитку й поширенню психологічних знань, – «Про розвиток пізнавальних здібностей в педагогічному відношенні» (опубліковано в 1853 р.); «Про розвиток чуттєвих здібностей в педагогічному відношенні» (опубліковано в 1855 р.). Твір філософа «Критичний огляд педагогіки», виданий у 1882 р., згідно з дослідженнями Я.Н. Колубовського, – праця з педагогічної психології. С.С. Гогоцький – автор «Програми психології», оприлюдненої за період з 1880 по 1881 рр. у журналі «Університетські відомості», яка була в доступі фактично для всіх верств населення. Ґрунтовний аналіз історії психології представлено у творі «Декілька думок з приводу твору: Німецька психологія в минулому столітті, історичне та критичне дослідження з попереднім нарисом успіхів психології з часів Бекона та Локка», опублікована в 1867 р. Дослідження психологічних ідей філософа представлено в праці О.А. Мельник [2]. Згідно із С.С. Гогоцьким, завданням психології є встановлення закономірностей у системі душевного життя людини, дослідження проявів за допомогою методів самоспостереження й спостереження, що є взаємопов'язаними й визначають суть освітнього значення психології. Філософ традиційно пов'язує психологію з логікою, мистецтвами, естетикою, моральною філософією [3, с. 42].

Аналіз психологічної спадщини вказаних представників когорти університетських філософів продовжує залишатися потребою вітчизняної історії психології.

Результати дослідження свідчать, що психологічна спадщина університетських представників філософської думки I половини XIX ст. – складник розвитку психологічних знань на території України. Роботи з психологічної тематики – підручники, публікації, рукописна спадщина представників наукової корпорації закладів вищої освіти, фактично забезпечували психологічну просвіту населення. Наукова спадщина представників професорсько-викладацького складу закладів вищої освіти є цікавим матеріалом для дослідників історії психології. Відповідно, висвітлення й аналіз невідомої або маловідомої психологічної спадщини представників вітчизняної психології закладів вищої освіти України I половини XIX ст. є складником питань розвитку української психології, потребує подальших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Завгородній Ю.Ю. Веданта у працях Сильвестра Гогоцького. *Наукові Записки НаУКМА. Серія «Філософія та релігієзнавство»*. 2012. Том 128. С. 53–58.
2. Мельник О.А. Психологія як наука про психіку і психічний розвиток у курсі, який читав представник київської школи філософської психології Сильвестр Сильвестрович Гогоцький. *Теорія і практика сучасної психології*. 2019. № 5. Т. 1. С. 44–52. DOI: <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.5-1.7>.
3. Пухно С.В. Пізнавальні здібності душі в працях українських університетських психологів першої половини XIX століття. *Психологія : збірник наукових праць НПУ імені М.П. Драгоманова*. 2001. Вип. 12. С. 38–44.
4. Пухно С.В. Психологічні ідеї В.М. Карпова (1798–1867). *Проблеми загальної та педагогічної психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименко*. Київ, 2001. Т. III. Ч. 5. С. 21–28.
5. Пухно С.В. Психологічні ідеї І.М. Скворцова (1795–1863). *Проблеми загальної та педагогічної психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименко*. Київ, 2003. Т. V. Ч. 2. С. 200–204.
6. Смагін І.І. Практика підручникотворення зі шкільного курсу психології в XIX – на початку XX століття. *Вісник Житомирського державного університету. Серія «Педагогічні науки»*. 2008. Вип. 40. С. 86–91.
7. Становлення психологічної думки в Україні: провідні ідеї та історія розвитку : колективна монографія / В.В. Турбан, Л.З. Сердюк, Ю.Т. Рождественський та ін. ; за ред. В.В. Турбан. Київ-Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. 306 с.
8. Авсенєв Петро Семенович. Філософська думка в Україні : бібліографічний словник / М.Л. Ткачук, В.С. Горський, М.Л. Ткачук, В.М. Нічик та ін. ; редактор-упоряд. М.Л. Ткачук ; відп. ред. В.С. Горський. Київ : Пульсари, 2002. С. 12–13.
9. Шудрик І.О. Історія філософської думки в Харківському університеті : монографія / Харківський держ. ун-т харч. та торгівлі. Харків, 2013. 318 с.